

EHL-İ HADİS VE EHL-İ RE'Y ARASINDA YAŞANAN POLEMİKLERİN CERH VE TA'DİL İLMİNE, DÖNEMİN TE'LİFÂTINA VE SOSYAL/BEŞERÎ İLİŞKİLERE YANSIMASI (HİCRÎ III. ASIR)

Uğur ERMAN*

Öz

Hicri III. asrın en önemli mezheplerinden biri Ehl-i hadîs ve bunun karşısında yer alan Ehl-i re'y'dir. Bu iki mezhep arasında gerek itikâdî/inançsal alanda gerek amelî/eylemsel fıkıh alanında amansız mücadeleler yaşanmıştır. Mezkur iki mezhep arasında yaşanan polemik ve tartışmalar taraflar arası beşeri ve sosyal ilişkilerde, yazılan eserlerde kendisini hissettirmiştir. Bu meyanda kaleme aldığımız bu makale, İslam düşünce tarihinin iki büyük ekolü olan hadis taraftarları ile Re'y taraftarı olarak kabul edilen muhaddisler arasında yaşanan tartışmaların cerh ve tadil ilmine, hicri III. asırda kaleme alınan eserlere, sosyal ve beşeri ilişkilere nasıl yansıdığını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Hadîs, Ehl-i re'y, Polemik, Te'lifât, Cerh, Ta'dîl.

THE CONTROVERSY BETWEEN THE AHL-İ HADİTH AND THE AHL-İ RE'Y REFLECTED ON CERH AND TA'DİL, THE WRİTTİNGS AND SOCIAL RELATIONS. (HİJRİ III. CENTURY)

Abstract

The Ahl-i Hadith and Ehl-i Re'y -who is opposite it-are one of the most important sects of the Hijri III. century. There has been a relentless struggle between these two sects in the field of faith and field fiqh. In this time the polemics and debates of two sects reflected on the writings and social relations. This essay tackle controversy between Ahl-i Hadith and Ahl-i Re'y's supporters and how debates were reflect on Cerh, Ta'dîl, writings and and social relations in Hijri III. century.

Keywords: Ahl-i Hadith, Ahl-i Re'y, Polemic, Writtngs Cerh, Ta'dîl

Giriş

İslam düşünce tarihine bakıldığında, ilk dönemlerden itibaren -sahâbe nesli ile birlikte- nasslara yaklaşımda esas itibarıyla iki ekolün ana çizgilerini, nüvelerini görmek mümkündür. Bununla beraber Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından sonra, bazı sahâbîler kendi reyleriyle görüş bildiriyor bazı sahâbîler ise nakil ve eserden taviz vermiyordu. Ancak sahâbîler arasındaki durumun bundan ibaret olması bu dönemde sahabilerin Ashâb-ı eser ve Ashâb-ı re'y gibi bir bölünmeye, firkalaşmaya gittiklerini göstermez. Ancak daha sonraki zaman diliminde teşekkül

---

Makale gönderim tarihi: 19.09.2017, kabul tarihi: 01.11.2017

Doi: 10.26791/sarkiat.338854

* Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e- mail: ugurerman@siirt.edu.tr.

edecek olan Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y fenomenlerinin oluşumuna zemin hazırlamıştır denebilir. Zira her fikri oluşum kendinden önceki akımların tesiri altında kalmış ve düşüncesini ona göre oluşturmuştur. Bu zaviyeden hareketle “ belli bir yaklaşım/anlama tarzını kendisine rehber edinerek ve kendi sistematliğini oluşturarak biri birinden ayrılan bu iki farklı gruptan, nassların ulaşmak istediği hedeflerinden ziyade, zahirini/literal anlamlarını esas alan grup Ehl-i Hadîs, nassların zahiri/literal anlamlarından ziyade, onların gerçekleştirmek istedikleri maksatlarını gözetken grup ise Ehl-i re'y olarak isimlendirilmiştir.”¹

Rey ve hadis ekollerinin belirlenmesinde bir takım değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bunun sebebi belirlemeyi yapanların bakış açılarının farklı olması ve belirli bir zaman veya mekânı göz önünde bulundurarak elde edilen sonuçların bütün zamanlara teşmil edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan özellikle fikhî zaviyeden meseleye bakıldığında Ashâb-ı hadis Hicaz'da, Ashâb-ı re'y'in ise Irak/Kûfe'de hâkim olduğu görüşü yaygın olsa da böyle bir iddia vakıyala uyuşmamaktadır. Zira Ehl-i hadîs olarak bilinen hadisçilerin bir kısmı Irak bölgesinde yaşamıştır.² Yani her iki bölgede hem re'y'i kullanan hem de hadise ağırlık veren kişiler mevcuttur. Re'y ve hadisi sadece bir bölgeye hasretmek mümkün değildir.³ Zira her iki ekolde de nass olmadığı zaman fetva vermekten kaçınanlar olduğu gibi, re'y ve kıyas yolunu seçerek fetva verenler var olmuştur.⁴

Irak ve Hicaz ekollerinin her biri fikhî alanında re'y'e başvurmuştur. Ancak re'y ile hüküm verilmesinin alanları ve usulleri, yaşadıkları kültürel ve ilmi çevreden dolayı farklılık göstermiştir. Irak'ta felsefi hareketlerin ve tercüme edilen kitapların buradaki fıkıh anlayışına etki etmesi ve Ebû Hanîfe'nin kelamla uğraşması gibi sebeplerden dolayı, Ehl-i Irak/Ashâb-ı re'y fıkıhta re'y kullanımını daha çok *aklî ta'lîl*, *kıyâs* ve *faraziye* 'ye dayandırmıştır. Ehl-i Hicaz'ın yani Ashâb-ı hadîs'in re'y'e başvurması ise yabancı kültürlerden uzak ve İslâmî örfün hâkim olduğu bir bölge olması hasebiyle, fer'î meselelerde kıyastan uzak durduklarından, daha çok maslahat, örf ve genel uygulama/teamül gibi usûlî ilkeleri ön planda tutmuştur.⁵ Ehl-i Hadîs, illetlerini araştırmaksızın nassların zâhirlerine tâbî olmuş ve nadiren re'y ile fetvâ vermişken, Ehl-i re'y ise ahkâmın illetlerini araştırarak meseleler arasında irtibat kurmuşlar ve nass olmadığı zaman re'yle fetvâ vermekten çekinmemişlerdir. Hicaz ehlinin çoğunun Ehl-i hadîs ve Irak ehlinin çoğunun ise Ehl-i re'y olduğu iddia edilmiştir.⁶

Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y ekollerini biri birinden ayırıştıran, birini diğerinden farklı kılan ana neden, nassların anlaşılması ve yorumlanmasındaki yöntem

¹ Ahmet Uyar, “Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y Ekolleri)”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, İstanbul 2004/2, cilt: II, sayı: 5, s. 29.

² Kadir Gürler, *Ehl-i Hadîsin Düşünce Yapısı*, Emin yay., Bursa 2007, s.111-112.

³ Kadir Gürler, *Ehl-i Hadîsin Düşünce Yapısı*, s.116-117.

⁴ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yay., Ankara 2012, s.45.

⁵ Abdülmecit Mahmud Abdülmecit, *el-İtticâhhâtu'l-Fıkhîyye inde Ashâbi'l-Hadis fi'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, Mektebetu Hancı, Mısır 1399/1979, s.60-61; Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu yay., Ankara 2013, s.70.

⁶ Muhammed Hudarî, *Târîhu't-Teşrî'l-İslâmî*, el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kübrâ, VIII. baskı, Mısır, 1387, s. 120.

farklılığıdır.⁷ Her iki ekol de hadisleri teşri kaynağı olarak kabul etmiş, ancak bu hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği noktasında farklı ideolojik tavır ve yöntem sergilemeleri sebebiyle iki gurup arasında aynı fikhî meselelere farklı fetvalar verilmesine ve bir takım münazara ve polemiklerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Dini referansları anlamada geleneğe ve rivayete önemli ölçüde değer veren Ashâb-ı hadis şer'î bir konuyla alakalı Kur'ân'da bir nass varsa bu nassı bırakıp başka bir delil aramamıştır. Konu ile ilgili Kur'ân'da açık/sarih bir delil yoksa sünnetten delil aramışlardır. Konuyla ilgili bir hadis varsa selevin eserine veya müctehidin içtihadına itibar etmemişlerdir. Böyle bir durumda halifeler ve fukahâlar icmâ etmişlerse bu icmâyâ uymuşlardır. Bütün bunlara rağmen karşılaştıkları problem hakkında sayılan delillerden birini bulamamaları halinde ise Kitap ve sünnet önderliğinde kendi re'ylarıyla cevap vermişlerdir.⁸

Ehl-i hadîs daha çok nakilcilikle uğraşmıştır. Zaten kendilerinin nakilci olduklarını bizatihi kendileri itiraf etmişler ve daha önce de ifade edildiği gibi dini rivayet ve taklitten ibaret görmüşlerdir.⁹ Nitekim rivayete göre imam Malik b. Enes toplumda nakilciliğin azalmasını hevâ ve arzuların artmasının sebebi olarak görmüştür.¹⁰ Bu ekolün önemli bir temsilcisi olan Ahmed b. Hanbel'e göre ise nakle sıkı bir şekilde sarılmaları sebebiyle Ehl-i Hadîsten daha hayırlı bir topluluk yoktur. Onların günahkârları bile başka topluluğun âbidlerinden hayırlıdır.¹¹ Bu sebeple olmalı ki Ahmed b. Hanbel'in Kur'ân ve hadis rivayeti toplama ile uğraşır, fıkıhla pek ilgilenmediği rivayet olunmuştur. Onun fikhî görüşleri sonraları kitaplaştırılmıştır.¹² Yine ona göre zayıf bir nakil ya da eser re'y'den daha iyidir.¹³

Bu nakilcilik hareketi hicri II. yüzyılda imam Şâfiî tarafından başlatılmış olup sonraki dönemlerde *Usûlu'l-fikh* olarak bilinen İslam düşüncesinin temel esaslarını belirlemiştir. Fıkıh sahasında başlatılan bu hadis nakilciliği hareketi, fıkıh ve hukukta toplum hayatını tehdit eden ideolojik ayrılığa, düşünce kaosuna son verme çabasından başka bir şey değildi.¹⁴ Böyle bir nakilcilik ideolojisi önderliğinde rivayetler karşısında nasıl ve niçin diye sorular sorulmamış hatta bu sorular hoş karşılanmamış, sünnete teslim olmak gerektiği ve bu konuda muâraza, münâzaa ve münâzaraya girişilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁵ Kısacası

⁷ Hâbil Nazlıgöl, *İmam eş-Şâfiî'nin Hadis Kültürümüzdeki Yeri*, Ankara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s.134.

⁸ Ahmed b. Abdîrahîm b. eş-Şehîd Vecîhuddin b. Mu'zam b. Mansur Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, Thk., Seyyid Sâbık, Dâru'l Cîl, Beyrût 1426/2005, c. I, s.255.

⁹ Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlih*, Thk. Abdurrahman Abdülazîz eş-Şibl, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1418/1998, c. II, s. 180.

¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Riyâd 1417, c. I, s.383.

¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, Thk., Muhammed Said Hatiboğlu, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, Ankara ts., s.48-49.

¹² Abdulkadir İbn-i Bedrân ed-Dimeşkî, *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Thk., Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1401/1981, s.124.

¹³ Ebû Abdîrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *es-Sünne*, Dâru İbn-i Kayyim, 1406/1986, c. I, s. 180; Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, II, 180.

¹⁴ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu yay., Ankara 1995, s.34.

¹⁵ Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, I, 131.

Ashâb-ı hadis hukuku doğrudan dini metinlere bağlayan, dini metinlerin olmadığı yerde sahabi ve tabiin sözlerine dayandıran bir idealizmi temsil etmektedir.

Bunun karşısında re'y okulu değişen ve gelişen toplumsal yaşantıya ayak uydurmak maksadıyla tamamen hadis taraftarları karşıtı bir metot takip ederek ve akli ön planda tutmak suretiyle nazar ve istidlâl metodunu kullanmıştır. Bu da beraberinde yapısı itibariyle aklın hâkim olduğu *kıyas, re'y, istihsân, istikra'* gibi metotların kullanılması sonucunu doğurmuştur.¹⁶ Neticede mezkur iki ekol arasında metot açısından ihtilaf ve polemik konusu olan *re'y ve kıyas, farazi/takdiri fıkıh, hile-i şer'iyye ve sorulan sorulara "bilmiyorum" cevabını verme* gibi mevzularda en önemli rol oynayan faktör, hadis okulunun sadece nakil ve rivayetçi bir anlayış ve tutum sergilemesi; rey okulunun ise naklin yanında akli ve nazar ve istidlâl metodunu kullanmasıdır. Bu durum her iki ekolün yorum anlayışını etkilemiştir. Nitekim hadis ekolü dînî metni anlama ve tenkit etme konusunda rivâyetçi, lafızcı bir ideolojiye sahip olduğunu ifade ederek¹⁷ kendi düşünce ve görüşlerini güncelleyememişlerdir. Bunun karşısında Re'y ekolü ise daha geniş bir düşünce tarzıyla hem toplumun geneline hitap etmiş, toplumun dini problemlerine çare bulmuş, hem de kendi ideolojisini ve fikir yapısını hadis ekolünün reaksiyonel ideolojisi karşısında sürekli aksiyonel tutmuştur. Hadis okulu hukukçuları genellikle elde edilen dînî verileri derleyen konumunda yer almış, Re'y ekolü hukukçuları ise derlenen materyalleri yorumlayan mevkiini ihraz etmişlerdir.

Sonuç itibariyle bu iki ekol arasında yaşanan polemiklerin sebebi tarafların tamamen birbirlerinden farklı olarak takip ettikleri metot ve sünnete bakış açılarındaki farklılıktır. Taraflar arası bu farklılık zamanla tartışmalara sebep olmuş, özellikle hicrî III. asra gelindiğinde bu tartışmalar yoğun bir hal almıştır. Şimdi biz de yaşanan bu tartışmaların yazılan kaynaklara, kaynakların içeriğine, sosyal/beşerî ilişkilere ve tarafların birbirlerini cerh etmelerine nasıl yansıdığına değineceğiz.

1. Yaşanan Polemiklerin Te'lifâta Yansıması

Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y arasında fıkıh alanında yaşanan tartışmalar, meydana gelen fikhî ihtilaflar yazılı kaynaklarda kendini göstermiştir. Nitekim Hanefî ulemasından addedilen Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805) Hanefilerle Malikilerin ihtilafa düşmüş oldukları konuları “*el-Hücce alâ Ehli'l-Medine*” adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser incelendiğinde mezkûr iki mezhep arasında cereyan eden ameli konulardaki polemikleri kitabın başlıklarında görmek mümkündür. Mesela namaz vakitleri konusunda yaşanan tartışmalar “*اِخْتِلَافَ أَهْلِ الْكُوفَةِ وَأَهْلِ الْمَدِينَةِ فِي الصَّلَوَاتِ وَالْمَوَاقِيتِ / Kûfe ve Medine Halkı Arasında Namaz Vakitleri Ve Farz Namazlar Konusunda Yaşanılan İhtilaflar*”¹⁸ başlığı altında işlenmiştir. Daha sonra müellifin namaz¹⁹, oruç²⁰, zekât²¹, hac²²,

¹⁶ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebibekr b Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Müessesetu'l Halebî, Kâhire ts., c. II, s. 12.

¹⁷ Şehristânî, *el-Milel*, II, 12.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Hücce alâ Ehli'l-Medine*, Thk. Mehdi Hasan el-Geylânî el-Kâdiri, Âlimu'l-Kütüb, Beyrût 1403, c. I, s.1.

¹⁹ Şeybânî, *el-Hücce*, I, 94.

²⁰ Şeybânî, *el-Hücce*, I, 377.

alışveriş/büyü²³ vs. başlıklar altında Mâlikîler ile Hanefîlerin fikhî/amelî konulardaki ihtilaflarını ve tarafların birbirlerine karşı sunmuş oldukları delilleri serd ettiği görülmektedir. Yine kelime anlamı itibariyle “*meşru meşru çare, hukukî çözüm yolu*”; dinî bir kavram olarak ise “*yasaklanmış bir sonucu elde etmek amacıyla, şekil bakımından kurallara uygun bir işlemi vasıta etmek; fiil ve işlemleri dış görünüş ve şekil itibariyle kurallara uygun hale getirmek*”²⁴ demek olan “*Hiyel*” mevzuunda Hanefî ulemasının müstakil eserler kaleme aldıklarını görmekteyiz. Nitekim İmam Muhammed bu konuda “*el-Mehâric fi'l-Hiyel*” adlı bir eser takdim etmiştir. Bu eser incelendiğinde talak²⁵, hibe²⁶, vekâlet²⁷, yemin ve istikrâh²⁸, nikâh²⁹ gibi konularda karşılaşılan zor, içinden çıkılmaz mevzulara meşru çare, hukukî çözüm yolu aranmaya çalışıldığı görülecektir. Ehl-i Rey mezkûr konuda oldukça eser vermiştir. Bu konu ile ilgili Fihrist tarzı eserlerin ilgili bölümlerine bakmak yeterlidir.³⁰

Buna karşın Ehl-i hadîs şer’î konularda *hile* konusuna karşı olduğundan bu konuyu ya eserlerine taşımamış, ya da Ehl-i re’y’in bu tarzdaki konularına karşı reddiye yazmışlardır. Mesela Hanbelî fakihî ve muhaddis İbn Batta (ö.387/997) hile-i şer’iyye konusunda “*İbtâlu’l-Hiyel*”³¹ adlı eserini kaleme almıştır. İbn Batta bu eserde şer’î konulara hile metodunu kullanarak cevaz vermenin İslamın yapısına aykırı olduğunu rivayetlerle ispat etmeye çalışmıştır.

Ehl-i re’y’in bu çabalarına karşın Hadis taraftarları, Ehl-i hadîs’in önde gelen liderlerinden Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) fikhî görüşlerini bir araya getiren literatür oluşturmuşlardır. Mesela Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889) “*Mesâil İmâm Ahmed*” adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser incelendiğinde özellikle Ahmed b. Hanbel’in hadis delilleri öncülüğünde fer’î konularda vermiş olduğu fetvaları görmek mümkündür.³² Keza Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855) de oğlu Abdullah’tan gelen fikhî görüşlerini “*Mesâil Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Abdillâh*”³³ adlı eserinde toplamıştır. Ayrıca İshâk b. Mansur b. Behram Ebî Ya’kûb el-Mervezî (ö. 251/865) de İshâk b Râhaveyh ile Ahmed b Hanbel’in fikhî görüşlerini “*Mesâil Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhaveyh*” adlı

²¹ Şeybânî, *el-Hüccce*, I, 422.

²² Şeybânî, *el-Hüccce*, II, 1 .

²³ Şeybânî, *el-Hüccce*, II, 479.

²⁴ İbrahim Paçacı, *Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, http://www.ibrahimpacaci.com.tr/index.php/fikih-terimleri-sozlugu/165-h#_Toc451680152, Erişim tarihi: 03/07/2017.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Mehâric fi'l-Hiyel*, Mektebetu’s-Sekâfeti’-d-Dîniyye, Kâhire 1419/1999, s. 5.

²⁶ Şeybânî, *el-Mehâric*, s. 17.

²⁷ Şeybânî, *el-Mehâric*, s. 25.

²⁸ Şeybânî, *el-Mehâric*, s. 47.

²⁹ Şeybânî, *el-Mehâric*, s. 51.

³⁰ Ebû’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, Thk. İbrahim Ramazan, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût 1417/1997, s. 251-258.

³¹ Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Batta el-Ukberî, *İbtâlu’l-Hiyel*, Thk. Züheyr Çavuş, el-Mektebu’l-İslâmî, Beyrût 1403.

³² Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Mesâil İmâm Ahmed*, Mektebetu İbn Teymiyye, Mısır 1420/1999.

³³ Geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Mesâil Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Abdillâh*, Thk. Züheyr Şâvîş, Mektebetu’l-İslâmî, Beyrût 1401/1981,

eserde bir araya getirmiştir.³⁴ Keza Abdullah b. Muhammed b. Hâni Ebu Bekr Esrem, (273/886), Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Saîd el-Mervezî el-Kureşî (ö. 292/905) gibi muhaddisler de Ahmed b. Hanbel'in fikhî görüşlerini esas alarak “*Kitâbu's-Sünen fi'l-Fikh*”³⁵ adlı eserleri meydana getirmişlerdir. Hicri III. asrın fenomen isimlerinden olan Ahmed b. Hanbel'in fikhî görüşlerinin bir araya getirildiği daha bir çok eser görmek mümkündür. Ancak özellikle Ahmed b. Hanbel'in fikhî görüşlerini bir araya getirme çabası Ehl-i hadîs'in Ehl-i re'y'e kalem yarışı şeklinde okunabilir.

Öte yandan Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y arasında yaşanan ihtilafların bir araya getirildiği eserlerin de kaleme alındığı görülmektedir. Mesela hadis okulu temsilcisi İbn Ebî Şeybe (ö.235/850) ile Re'y okulu baş mümessili Ebû Hanîfe arasında 125 meselede ihtilaf yaşanmıştır. Bu ihtilafları İbn-i Ebî Şeybe “*el-Musannef*” adlı eserinde bir araya getirmiştir. Müellif bu eserde “*Kitâbu'r-Red alâ Ebî Hanîfe/Ebû Hanîfe'ye Reddiye*” adlı bir bap açmıştır.³⁶ Bu başlığın altında İbn Ebî Şeybe'nin “*Bu, Ebû Hanîfe'nin Resûlullah'tan gelen hadislere muhalif hareket ettiği hadislerdir.*”³⁷ ifadelerini kaydetmesi yaşanan polemiklerin hangi boyutlara vardığını göstermesi bakımından oldukça öneme haizdir.

Hadis ekolü temsilcisi Buhârî ile Re'y ekolü temsilcisi Ebû Hanîfe arasında -aynı dönemde yaşamamalarına rağmen- eserler üzerinden bir takım polemiklerin yaşandığını yine dönemin te'lifâtından anlıyoruz. Nitekim Buhârî “*Sahîh*” adlı eserinde Ebû Hanîfe'yi kastederek “*عند بعض الناس / قال بعض الناس*” “*Bazıları şöyle der, Bazılarına göre*” şeklinde tabirler kullanarak Ebû Hanîfe'ye bazı itirazlar yöneltmiştir.³⁸ Yine bu asrın önemli müelliflerinden olan Buhârî'nin dönemin tartışılan güncel konularını “*Ref'ul-Yedeyn fi's-Salat*” ve “*Kitâbu'l-Kirâa Halfe'l-İmâm*” gibi eserlerde konu ile ilgili nakilleri bir araya getirip Ehl-i re'y'e cevap verdiği görülmektedir. Neticede gerek Hadis ekolü gerekse Re'y ekolü telif etmiş oldukları fıkıh mecmuasına kendi ideolojik duruşlarını yansıtmışlar, meydana getirdikleri mecmûalarda muhalif guruplara cevap maksatlı baplar açmışlardır.

Hadis okulu temsilcileri fıkıh öğretilerini re'y, kıyas ve aklın hâkim olmadığı nakilci bir zihniyetin tahakküm ettiği bir ideoloji etrafında şekillendirdiklerinden onların bu duruş ve tavırlarını telif ettikleri eserlerin bap başlıklarında görmek mümkündür. Nitekim telif edilen eserlerde yer alan “*Haber-i vahidin bilgi değeri*”³⁹, “*Hz. Peygamber'in (a.s.) hadisine karşı saygı ve ona muhalefet edenlerle mücadele etmek*”⁴⁰, “*Re'y ve kıyastan uzak durmak*”⁴¹, “*Re'yi kabul*

³⁴Geniş bilgi için bkz. İshak b. Mansur b. Behram Ebî Ya'kûb el-Mervezî, *Mesâil Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhavyeh*, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, Medine 1425/2002.

³⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 281.

³⁶ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1409, c. VII, s. 277.

³⁷ İbn-i Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 277.

³⁸ Buhari, *Sahîh*, II, 129; III,167,170; IV, 4, 134 vd. konu ile ilgili ilmi bir makale için bakınız. Hamit Sevgili, Buhârî'nin “Kâle Ba'du'n-Nâs” İfadesi ile İlgili Tartışmalar ve Bu İfadenin Yer Aldığı Konular”, *Süriyâ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016/1, cilt: III, sayı: 1, s. 31-64.

³⁹ Buhari, *Sahîh*, IX, 86.

⁴⁰ İbn-i Mâce, *Mukaddime*, I, 6.

⁴¹ İbn-i Mâce, *Mukaddime*, I, 19.

etmenin mekruhluğu"⁴², "Bid'atçı ve münakaşacılardan uzak durmak"⁴³, "Bid'atçılardan uzak durmak ve onlara buğz etmek"⁴⁴, "Bid'atçılara selam vermemek"⁴⁵ gibi alt başlıkların hep bu gayeye matuf olduğu düşünülmektedir.

2. Yaşanan Polemiklerin Cerh/Ta'dîl İlmine ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması

Mezkûr iki ekol arasında yaşanan tartışmaların cerh ve tadile yansıması boyutuna gelince; bu konudaki eserler incelendiğinde Re'y taraftarlarının hadis ekolü münekkittleri tarafından acımasızca cerh edildiği görülecektir. Bu anlamda en çok cerh edilen Ebû Hanîfe olmuştur. Zira Halku'l- Kur'ân olayından sonra Ehl-i re'y tabiri hususi bir anlam kazanarak fıkıhçılar içinde sadece Kûfeliler ve Hanefiler kastedilmiştir.⁴⁶ Çünkü Ebû Hanîfe kıyası fikhî delil olarak hadisten üstün ve öncelikli olarak gördüğü iddia edilmiş, diğer taraftan Bısr b. Gıyâs el-Merîsî (ö.218/833) Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854), İsmail b. Hammâd (ö.212/827), Abdurrahman b. İshak, İbn Ebi'l-Leys, Ubeydullah b. Ahmed, el-Hasan b. Ali b. el-Ca'd, Abdullah b. Muhammed el-Halîcî gibi fıkıhta Hanefî itikatta mu'tezilî olan ulemanın bulunması⁴⁷ Hanefîlerin Ehl-i re'y olarak anılmalarına hatta cerh edilmelerine sebep olmuştur. Hicri III. asırda yaşayan hadis ekolü müntesibi sayılan muhaddislerin Ehl-i re'y'den addedilen Ebû Hanîfe ve ekolünü ve bu ekole müntesip râvîleri sert bir dille eleştirdiklerine şahit olmaktadır.

Rivâyete göre Cafer b. Muhammed es-Sadık (ö.148/765) Ebû Hanîfe'ye "Allahtan kork dinde re'y'inle kıyas yapma. Sen, ben, hepimiz ve muhalefet ettiklerimiz yarın Allah'ın huzuruna çıkacağız. Biz 'Allah şöyle buyurdu.', 'Resûlullah şöyle buyurdu.' diyeceğiz. Sen ve ashabın ise 'işittik ve reyimizle amel ettik.' diyeceksiniz. O zaman Allah bize ve size dilediği şekilde muamele edecek." demiştir.⁴⁸

Evvâlî'ye göre ise yeryüzünde Ebû Hanîfe'den daha zararlı bir kimse yoktur.⁴⁹ Hammâd b. Seleme, Ebû Hanîfe'nin sünnet ve âsârı re'y'i ile reddettiğini⁵⁰, iki defa tövbeye davet edildiğini⁵¹, Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşüne sahip olması gerekçesiyle tövbeye davet edildiğini⁵² iddia etmiştir. Malik b. Enes, Velid b. Müslim'e Ebû Hanîfe'nin kendi beldelerinde oturup oturmadığını sorar. Velid b. Müslim de Ebû Hanîfe'nin kendi beldelerinde oturduğunu ifade etmesi üzerine "

⁴² Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed b. Hıbbân b. Muâz b. Ma'bed Ebu Hatim ed-Dârimî el-Bustî, *Sünen-i Dârimî*, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1988, c. I, s. 284.

⁴³ Dârimî, *Sünen*, I, 387.

⁴⁴ Ebû Davud, 39 *Sünne*, I, 198.

⁴⁵ Ebû Davud, 39 *Sünne*, I, 199.

⁴⁶ Muhammed Zahid Kevserî, *Fıkhu Ehli'l-İrâk ve Hadisuhum*, Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, Kâhire 2002, I, 20.

⁴⁷ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıġlalı, Ankara 1981, s.356.

⁴⁸ Hatîb el-Baġdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, s.76.

⁴⁹ Ahmed. B. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rîfeti'r-Ricâl*, Thk. Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbas, Dâru'l-Hânî, Riyâd 1422/2001, c. II, s. 546.

⁵⁰ Ahmed. B. Hanbel, *el-İlel*, II, 545.

⁵¹ Ahmed. B. Hanbel, *el-İlel*, II, 545.

⁵² Ahmed. B. Hanbel, *el-İlel*, II, 546.

O'na sizin beldenizde oturmak yaraşmaz.” dediği söylenilmiştir.⁵³ Hatta iddiaya göre Ebû Hanîfe ve ashabı Allah yolundan saptıranlar, Allah'ın dinine engel olmak isteyenlerdir.⁵⁴ Rivâyete göre Mâlik b. Enes'e Irak hakkında Hz. Ömer'in “orda dini helak edenler, bozanlar vardır./bihâ Udâlu'd Dâ.” tümcesi sorulunca kelimenin anlamını vererek Ebû Hanîfe ve ashabının bu gürûhtan olduğunu söylemiştir.⁵⁵ Keza Mâlik'e göre Ebû Hanîfe fetvada hata yapar ve bu hatasını düzeltmezdi. Ayrıca Ebû Hanîfe Mâlik'e göre dinde hile yapardı.⁵⁶ Kadı Şerik b. Abdillâh (ö.177/793)' da “ *Kûfe'nin dört bir yanında meyhaneci/şarapçı olmak oralarda Ebû Hanîfe'nin görüşüyle konuşan birinin olmasından daha hayırlıdır.*”⁵⁷ demiştir. Abdullâh b. Mübarek de ölümünden birkaç gün önce Ebû Hanîfe'den rivâyet edilen hadislerin üstünü çizmiştir.⁵⁸ Züfer'den yapılan bir rivâyete göre Ebû Hanîfe talebesi Ebû Yusuf'a “ *Yazıklar olsun sana. Benden her işittiğini yazma. Çünkü ben bugün re'y'imle cevap veririm yarın belki de bu re'y'imden vazgeçerim.*”⁵⁹ demiştir.

Ebû Hanîfe'ye duyulan kin o dereceye varmıştır ki rivâyete göre Muhammed b. Hammâd Hz. Peygamber'i (a.s.) rüyasında görmüş ve O'na Ebû Hanîfe'nin görüşüyle amel edilip edilmeyeceğini sormuştur. Buna karşılık Hz. Peygamber'den (a.s) üç defa “*Hayır.*” cevabını almıştır.⁶⁰ Keza Ebû Hanîfe'nin “*Hiyel*” kitaplarına bakan, helali haramı helal yapacağı, Hiyel kitabının içerdiği meselelerin tümünün küfürden ibaret olduğu, bu kitaplarla hüküm verenin kâfir olduğu ve hanımından bâin talakla boş olduğu, bu anlamda Ebû Hanîfe ve ashabının şeytandan daha kötü olduğu, Ebû Hanîfe'den rivâyetinin terkedilip tövbe ve istiğfar edilmesi gerektiği, Ebû Hanîfe'nin ilim meclislerinde vakâr bulunmadığı bilakis boş sözlerin konuşulduğu, Ebû Hanîfe ve Ashâb-ı re'y ile aynı mekânda bulunulmaması gerektiği⁶¹ şeklinde re'y okulunun toplumsal prestijini yok eden, ideolojik aidiyet gereği onları küçümseyen daha birçok rivâyete rastlamak mümkündür.

Hicri III. asır Ehl-i hadîs muhaddislerinden sayılan Nesâî'nin (ö.303/915) “ *Mecmûatu Resâil fî Ulûmi'l-Hadis*” adlı eserinde Ebu Hanîfe ile ilgili olarak “ *Ebu Hanîfe hadîs bilgisi kuvvetli olmayan, hadîs rivayetinde çokça hata yapan biridir.*” şeklinde bir değerlendirme yaparak onun öğrencileri ile ilgili “ *والضعفاء* / *من أصحابه* / *Ebu Hanîfe'nin hadîs rivayetinde zayıf olan ashabı*”⁶² şeklinde bir başlık açmıştır. Bu başlık altında Yusuf b. Halid es-Semtî (ö. 190/805) için “*Kezzâb/aşırı yalancı*” , Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819) için “ *aşırı*

⁵³ Ahmed. B. Hanbel, *el- İlel*, II, 547.

⁵⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l- Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1422/2002, c. XV, s. 545.

⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 545.

⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 544.

⁵⁷ Ahmed. B. Hanbel, *el- İlel*, II, 547.

⁵⁸ Ahmed. B. Hanbel, *el- İlel*, III, 269.

⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 544.

⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 544.

⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 544.

⁶² Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Mecmûatu Resâil fî Ulûmi'l-Hadis*, Thk. Cemil Ali Hasan, Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût 1985, s. 71.

yalancı, pisliğin biri” , Muhammed b. Hasan için ise “ *hadiste zayıf*” şeklinde cerh tabirleri kullandığı görülmektedir.⁶³

Ebû Hâlid Yezîd b. Hârûn b. Zâzân es-Sülemî el-Vâsîtî (ö. 206/821) Ebû Hanîfe ve ashabını Hristiyanlara en çok benzeyen topluluk olarak değerlendirmiş, Abdullah b. İdris ise Ebû Hanîfe’yi “*sapmış ve saptırmış*”, Ebû Yusuf’u ise “*fâsıklardan bir fâsık*” olarak nitelemiştir.⁶⁴ Yine mezkûr asrın meşhur muhaddisi olan Buhârî (ö.256/870) de Ebû Hanîfe’nin mürcî olduğunu, görüşü ve hadisinin terkedildiğini⁶⁵ iddia etmiştir. Müslim (ö.261/875) ise Ebû Hanîfe’nin re’y sahibi olduğunu, *muzdaribu’l-“hadîs*⁶⁶ olduğunu ve fazla sahîh hadis sahibi olmadığını⁶⁷ iddia etmiştir. Ebû Zur’a er-Râzî (ö.264/878) ise Ebû Hanîfe’nin ve İmâm-ı Muhammed’in Cehmî olduklarını, Ebû Yûsuf’un ise cehmîlik ve tecehhüm arasında olduğunu⁶⁸ iddia etmiştir. Nesâî (ö.303/915) ise Ebû Hanîfe’nin hadiste kuvvetli olmadığını⁶⁹ iddia etmiştir. Keza Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)’e Amr b. Ubeyd ve Ebû Hanîfe’nin durumu sorulunca cevaben “ *Ebû Hanîfe, Amr b. Ubeyd’ten daha tehlikelidir.*” dediği nakledilmiştir. Huşayş b. Esrem’in (ö.253/867) bildirdiğine göre Ahmed b. Hanbel’in Ebû Hanîfe’nin mezhebini görüşlerini müteaddit defalarca yerdiğini, herhangi bir şeyde onun görüşünü vererek inkâr ettiğini ve şaşırdığını söylemiştir.⁷⁰ Ahmed b. Hanbel’e göre Ebû Hanife ve ashâbı Mürcîdir.⁷¹ İbn-i Kuteybe (ö.276/889) de Ebû Hanîfe’yi hadise muhalefet etmekle suçlamıştır.⁷²

Re’y ashabını en net bir şekilde cerh eden hadis ekolü önderi sayılan Ahmed b. Hanbel’dir. O, Ehl-i re’ye karşı mutaassıp bir tavır takınmıştır. Rivâyete göre Ahmed b. Hanbel “*Ehl-i re’y’den hadis rivâyet edilemez.*”⁷³ demiştir. Bu söz onun Re’y okuluna karşı mezhebî ön kabul ve önyargılı bir tutum sergilediğini göstermektedir. Yine Ahmed b. Hanbel, İshak b. Nuceyh el-Maltî’yi cerh ederken onun insanların en yalancısı olduğunu zikrettikten sonra bu yalancılığının sebebinin Ebû Hanîfe’den yaptığı rivâyetlere bağlamaktadır.⁷⁴ Abdurrahman b. Mehdi’den O’na ulaştığına göre şöyle demiştir: “ *Kişinin ilimde yapacağı en son şey Ebû*

⁶³ en-Nesâî, *Mecmûa*, s. 71-72.

⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 558.

⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu’l Kebir*, Dâiretu’l -Maârifi’l-Usmâniyye, Haydarâbâd ts., c. VIII, s. 81

⁶⁶ “Hadisleri muztaribdir” manasına gelen bir tabir olup hadis râvilerinin teenninde kullanılan lafızlardandır. Cerhin üçüncü derecesine delalet eder. Kaide olarak cerhin bu mertebesinde bulunan lafızlardan biriyle cerh edilen râvinin hadisleri ile ihticâc edilmez. Ne var ki büsbütün yabana da atılmaz, i’tibâr için yazılır. (Diyanet İşleri Başkanlığı, Hadis Sözlüğü, 2017, <http://hadis.diyanet.gov.tr/HadisSozlugu.aspx?Harf=M>, (Erişim Tarihi:08.01.2017).

⁶⁷ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Künâ ve’l-Esmâ*, Nşr. İmâdetu’l-Bahsi’l-İlmî, Medine 1404/1984, c. I, s. 276.

⁶⁸ Ebû Zûr’a Ubeydullah b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî, *Kitâbu’d-Duafâ*, Nşr. İmâdetu’l-Bahsi’l-İlmî, Medine 1402/1982, c. II, s. 570.

⁶⁹ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *ed-Duafâ ve’l-Metrûkûn*, Thk. Mahmud İbrahim Zâhid, Dâru’l-Va’y, Halep 1396, s.100.

⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 558.

⁷¹ Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, I,181.

⁷² Ebu Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Te’vîlu *Muhtelefi’l-Hadîs*, el-Mektebu’l-İslâmî/Müessesetu’l-İşrâk, Beyrût 1419/1999, c. I, s. 103. Ebû Hanîfe’nin hadise muhalefet ettiğine dair örnekler için bkz. İbn-i Kuteybe, *Te’vîl*, I, 102-105.

⁷³ Ahmed. B. Hanbel, *el- İlel*, II, 102.

⁷⁴ Ahmed. B. Hanbel, *el- İlel*, II, 30.

Hanîfe'nin re'yine bakmaktır. Zaten böyle bir şey de ilimden aciz kalmaktır."⁷⁵ Ahmed b. Hanbel'e Hanefî mezhebine müntesip İshak b. Şuayb hakkındaki düşüncesi sorulur. Ahmed b. Hanbel de onda bir beis olmadığını ancak Ebû Hanîfe ile birlikte aynı mecliste oturduğunu ifade etmiştir.⁷⁶ Yani Ebû Hanîfe ile aynı mecliste bulunmak bile neredeyse cerh sebebidir. Bu da mezhep taassubunun nerelere vardığını, ne vahim bir durum haline geldiğini göstermektedir.

Ahmed b. Hanbel bununla kalmamış, Ebû Hanîfe'nin talebesi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'yi de cerh etmiştir. Nitekim kendisine imam Muhammed ile ilgili sorulunca " *O Ebû Hanîfe'nin dostu, re'y ashabındandır. Ondan bir şey rivâyet etmem.*"⁷⁷ demiştir. Ebû Yusuf ile ilgili de " *Sadûktur, ancak Ebû Hanîfe'nin dostlarındandır. Onlardan bir şey rivâyet etmek yaraşır şey değildir.*"⁷⁸ sözleri de Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hanîfe ashabına diğer bir tabirle Ehl-i re'y'e ne derece taassubkâr bir tutum sergilediğini göstermektedir. Yine ona fikhî bir mesele ile ilgili fakîh bir Ehl-i re'y'e mi yoksa zayıf bir Ehl-i hadîs'e mi danışmak gerektiği sorusu sorulunca " *Zayıf bir Ehl-i Hadîs, fakih bir Ehl-i re'y'den daha hayırlıdır.*"⁷⁹ cevabını vermiştir. Rivâyete göre o dini meselede re'y ve nazar metoduna hoş bakmamıştır.⁸⁰ Osman b. Said ed-Dârimî'ye kimsenin re'yine göre hareket etmemesini tavsiye etmiştir.⁸¹ Dînî bir meselede Ehl-i re'y den başka soru sorulacak kimseyi bulamayan kişinin re'y müntesibi bir kimseye elbette soru sormaması gerektiğini⁸² de ifade etmiştir.

Ahmed b. Hanbel Hıms'a geldiğinde Yahya b. Salih el-Vuhhâzî'ye " *Şâyet re'y'i bırakırsan sana uğrar, senden kitap yazarım.*" demiş ancak Yahya b. Salih re'y eserleri telif edince ona uğramamıştır.⁸³ İshak b. Mansur el-Kevsec'in rivâyetine göre Ahmed b. Hanbel'e Ebû Hanîfe ve ashabına buğz etmenin sevabı olup olmadığını sormuş, Ahmed b. Hanbel " *Allah'a andolsun ki evet.(sevap alır.)*" diye cevap vermiştir.⁸⁴ Yine Ashâb-ı hadîs, re'y ashabını Hz. Ömer'den yapılan bir rivâyete dayanılarak "أعداء السنن/sünnet düşmanları" olarak ilan etmiştir.⁸⁵ Keza hadis ekolüne göre Ehl-i re'y, ehl-i bid'at'ın ta kendisidir.⁸⁶ Yine hadis ekolü, kıyası çok kullanmaları sebebiyle hadislerde Ehl-i re'y için bir gönderme bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddialarını perçinlemek için de " *Ümmetim yetmiş kusur fırkaya ayrılacaktır. Onların en fitnesi(zararlısı) Allah'ın helal kıldığını haram, haram kıldığını helal kılıp dini kendi re'yelerine göre kıyas*

⁷⁵ Ahmed. B. Hanbel, *el- İlel*, II, 66.

⁷⁶ Ahmed. B. Hanbel, *el- İlel*, II, 477.

⁷⁷ Ahmed. B. Hanbel, *el- İlel*, III, 299.

⁷⁸ Ahmed. B. Hanbel, *el- İlel*, III, 300.

⁷⁹ Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, I, 180; Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, II, 180

⁸⁰ Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, III,35.

⁸¹ Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, III,35.

⁸² Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, III,35.

⁸³ Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, III,37.

⁸⁴ Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, I, 180.

⁸⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî el-Gırnâtî, *el-İ'tisâm*, Thk. Muhammed Abdirrahman eş-Şakîr-Sa'd b. Abdillâh Âl-ı Hamîd-Hişâm b. İsmail es-Sînî, Dâr-u İbni'l-Cevzî, Riyâd, 1429/2008, c. I, s. 134.

⁸⁶ Şâtübî, *el-İ'tisâm*, I, 135.

edenlerdir."⁸⁷ hadisini delil olarak göstermişlerdir.⁸⁸ Oysa bu hadisin İbn-i Hammâd tarafından uydurulduğu iddia edilmiştir.⁸⁹ Keza Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Main de bu hadisin aslının olmadığını⁹⁰ iddia etmişlerdir.

Ashâb-ı hadis bazı konularda Ehl-i re'y ile aşırı ihtilaf ettiği için fer'î bir mevzu olmasına rağmen " mestler üzerine mesh etme, rükûdan kalkarken elleri kaldırma, cemaatle kılınan namazda Fatiha'nın cemaat tarafından okunması" gibi mevzuları akâid kitaplarına derç etmişlerdir.⁹¹ Keza hicri III. asırda ashâb-ı hadis tarafından yazılan fikhî eserlerde fikhî mevzularla alakalı konular anlatılırken " *Ehl-i rey şöyle dedi, Ehl-i re'y bu konuda farklı görüşe sahiptir.*" şeklinde tabirler kullanılmış ve bu görüşler çürütülmeye çalışılmıştır.⁹² Verdiğimiz bu rivâyet sarmalı ideolojik âdiyetin rivâyetlere, dini yaşantıya yansımaları göstermesi bakımından oldukça manidardır.

Yine cerh ve tadil eserleri incelendiğinde re'y ve hadis ekolü müntesibi muhaddislerin birbirlerini aşırı bir şekilde yerdiklerini ancak aynı mezhebe bağlı olan muhaddisleri eserlerinde övdüklerine şahit olmaktayız. Bu duruma örnek verecek olursak; Ebû Hanîfe'nin hicri III. asırda yaşayan öğrencilerinden İbrahim b. Rüstem el- Mervezî (ö.211) hakkında Yahyâ b. Maîn "güvenilir" olarak vasfederken Dârekutnî onun hadis konusunda "ليس بقوي/Kuvvetli değil" yani hadisinin kuvvetli olmadığını iddia etmiştir.⁹³ Keza onun Ya'kûb b. Abdillâh el-Kummî'den münker hadis naklettiği de iddia edilmiştir.⁹⁴ Dârimî ise onun güvenilir olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵ Ancak kanaatimizce onun Hanefî mezhebi müntesibi olması, Mutezilî halife Me'mûn tarafından kendisine yakın bir yerde tutulması onun cerh edilmesine sebep olmuştur.

⁸⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *Müsned*, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 2009, c. VII, s. 186; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, Thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Mektebetu İbn-i Teymiyye, Kahire 1415/1994, c. XVIII, s. 50; Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed İbn Batta el-Ukberî, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, Thk. Rıza Muti Osman Esyûbî-Yusuf Vâbil, Dâru'r-Râye, Riyâd 1415/1994, c. I, s. 374.

⁸⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Alemîn*, Thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1411/1991, c. I, s. 42

⁸⁹ Ebû'l-Fazl İbnu'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdîsî eş-Şeybânî, *Zahîretü'l-Huffâz el-Muharrac ale'l-Hurûf ve'l-Elfâz*, Dâru's-Selef, Riyâd 1416/1996, c. I, s. 427; İbn Adıyy, *el-Kâmil*, VIII, 253. Hadisin sıhhati ile ilgili ayrıca bkz. Ebu'l Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah İbn-i Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, Dâru'l Fikr, 1415/1995, c.62, s.154.

⁹⁰ Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr el-Kurtubî, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*, *Ebû'l Eşyâl ez-Züheyri*, Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Riyâd 1414/1994, c. II, s. 890.

⁹¹ Muhammed Abdirrahman el-Hamîs, *İ'tikâdu Ehli's-Sünne Şerhu Ashâbi'l-Hadîs*, Vizâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye, Riyâd 1419, s.140-141.

⁹² Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *et-Tuhûr*, Thk. Hasan Mahmud Selman, Mektebetu's-Sahâbe, Cidde 1414/1994, s.200, 242, 245, 249, 289, 291 vd.; Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî İbn Zencûye, *el-Emvâl*, Thk. Şakir Feyyaz, Merkezi Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Riyâd 1406/1986, III, 1078; Buhârî, *Kurretu'l-ayneyn bi Ref'i'l-Yedeyn fi's-Salât*, Thk. Ahmed Şerif, Dâru'l-Erkâm, Kuveyt 1404/1983, s.54, 74.

⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, VI, 587.

⁹⁴ İbn-i Adıyy, *el-Kâmil*, I, 425.

⁹⁵ Abdulkadir b. Muhammed b. Nasrullah el-Kureşî Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabâkâti'l-Hanefiyye*, Nşr. Mîr Muhammed Kütübâne-i Merkez-i İlmü Edeb, Karaçî, ts., c. I, s. 8.

Yine Hicri III. asrın Re'y okulu müntesiplerinden sayılan Ebû Mûsâ İsâ b. Ebân b. Sadaka'nın (ö. 221/836) hasmı olan İbn Âişe et-Teymî, İsâ b. Ebân'ı baş kâdî İbn Ebî Duâd'a şikâyet edip onun yerine kendisi geçmek istemişse de baş kâdî bu isteği reddetmiştir. Bu şikâyet üzerine İsâ'nın önce azledildiği, arkadaşı ve baş kadının oğlu olan Ebû'l-Velîd'e 80.000 dirhem rüşvet vererek azil kararını geri aldırıldığı⁹⁶ iddia edilmiştir. Keza onun Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsediği,⁹⁷ Mu'tezile'nin beş esasından biri olan "Adl" anlayışını savunduğu⁹⁸ söylenmiştir. Onun Mihne olayları zamanında Basra'da kadılık görevini üstlenmesi⁹⁹ bu iddiayı doğrular niteliktedir. Öte yandan İsa b. Ebân'ın fâsik Müslümanların cehenneme gireceğini ifade eden âyetlerle diğer âyetler göz önünde bulundurulduğunda onların azap edilmelerinin de affedilmelerinin de mümkün olduğunu, onların bu durumunun Allah'a havale edilmesini -yani ırcâ edilmesini- ifade etmesi¹⁰⁰ İsa b. Ebân'ın "fukahâ Mürciîliği"¹⁰¹ denilen bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Keza İsa b. Ebân'ın te'lîfâtı arasında bulunan "*İsbâtu'l-Kıyâs*", "*İctihâdu'r-Re'y*"¹⁰² onun re'y okulu müntesibi olduğunu göstermektedir. Kanaatimizce bu gerekçeler İsa b. Ebân'ın hadis taraftarlarınca sert bir dille cerh edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Hicri III. asır Hanefî mezhebi müntesiplerinden İbrahim b. Yusuf el-Belhî el-Bâhilî (ö.239/853), Kuteybe b. Saîd tarafından mürciî/hanefî/re'yci olduğu iddia edilerek meclisinden kovulmuştur. Yine re'y okulu müntesiplerinden Muhammed b. Semmâa'nın (ö.233/847) cehmi¹⁰³, re'y'ci¹⁰⁴, hadis ilminde zayıf olduğu¹⁰⁵ iddia edilerek cerh edilmiştir. Bu ithamlar hadis ekolü müntesibi olan hadis münekkitleri tarafından yapılmıştır.

Muhammed b. Semmâa hakkında Re'y okulu müntesiplerinin değerlendirmeleri ise tamamen farklıdır. Re'y ekolü müntesiplerinin Tabakât/Terâcim kitapları incelendiğinde bu ithamlar yerini övgü dolu sözlere bırakmaktadır. Nitekim Muhammed b. Semmâa ile ilgili "güvenilir, sika, günde iki yüz rekât namaz kılan muttaki biri"¹⁰⁶ olarak değerlendirilmiştir. Hatta öldüğünde Ehl-i re'y'den "ilmin reyhânesi" şeklinde övüldüğü¹⁰⁷ ifade edilmiştir. Hilal b. Yahyâ b. Müslim er-Re'y (ö.245/859) ile ilgili hadis ekolü tarafından yapılan değerlendirmede az

⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XII, 17.

⁹⁷ Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, Thk. Abdüsselam Tedmîrî, Dâru'l Kutubi'l Arabî, Beyrût, 1413/1993, c. V, s. 651.

⁹⁸ Şükrü Özen, "İsa b. Ebân", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2006, c. XXII, s. 480.

⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XII, 479.

¹⁰⁰ Ahmed b. Ali Ebûbekr er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, Vizâratu'l-Evkâfî'l-Kuveytiyye, Kuveyt 1414/1994, c. I, s. 103.

¹⁰¹ Şükrü Özen, "İsa b. Ebân", *DİA*, XII, 481.

¹⁰² Ebû Gays Muhammed Hayruddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dîmeşkî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Mellâyîn, 2002, c. V, s.100; Ömer b. Rızâ b. Muhammed Râğîb b. Abdulğânî Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Mektebetu'l-Müsenâ, Beyrût ts., c. VIII, s.18.

¹⁰³ Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri Men Zeheb*, Thk. Mahmud Arnavut, Dâru İbn-i Kesir, Beyrût 1406/1986, c. III, s. 154.

¹⁰⁴ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, III, 298; Cemâluddin Ebû'l Haccâc Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, Nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrût 1414/1994, c. XXV, s. 317.

¹⁰⁵ Şemsuddin ez-Zehabî, *el-Muğnî fi'd-Duafâ*, Thk. Nureddin İtr, ts., c. II, s. 589.

¹⁰⁶ Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevâhir*, II, 58.

¹⁰⁷ Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevâhir*, II, 59.

rivâyeti olmasına rağmen çokça hata yaptığı, rivâyetleriyle ihticac olunmayacağı¹⁰⁸ iddia edilmiştir.

Re'y okulu müntesipleri ise; onun “ *er-Re'y*” diye lakaplanmasının sebebinin ilminin çok geniş olması ve iyi derecede fikhî bilgisinin olduğunu¹⁰⁹, onun İbn Hibbân tarafından çokça hata yaptığı, rivâyetleriyle ihticac olunmayacağı gibi yapılan değerlendirmelerin zorlama yorumlar olduğunu, onun zayıf konumda değerlendirilemeyeceğini¹¹⁰ ifade etmiştir.

Bunun yanında Kûfe kadısı amelde Hanefî itikatta Mu'tezilî olan Ğassân b. Muhammed el-Mervezî (ö.235/849) ile ilgili Hadis taraftarlarının eserlerinde yapılan değerlendirmede Ahmed b. Hanbel'in onunla ilgili “ *Allah rahmet eylesin. O, insanları İmtihan (Halku'l-Kur'ân ve Hz. Ali'nin efdaliyeti konusunda) ederdî. Ahmed b. Ebî Duâd'ın dostlarından, Horasan ahalisindendi. Ondan ilim nakledilip edilmediğini bilmiyorum.*”¹¹¹ dediği rivayet olunmuş, ayrıca onun kadılık görevinde çok sert bir mizaca sahip olduğu zikredilmiştir.¹¹²

Buna karşın re'y okulu müntesiplerinin eserlerine bakıldığında Ğassân, büyük fakihlerden sayılmış ve Kûfe'ye geldiğinde yüz yirmi âdil şahsa rastladığını, bu kimseleri yaptığı araştırma sonucunda altıya düşürdüğünü sonrada dört kişiyi çıkardığını, bunun üzerine de kadılık görevini bıraktığı şeklinde rivâyetlerde

¹⁰⁸ Ebu Hatim Muhammed b. Hibbân ed-Dârimî, *el-Mecrûhîn mine'l Muhaddisîn ve'd Duafâ ve'l Metrûkîn*, Thk. Muhammed İbrahim Zâyid, Dâru'l-Va'y, Haleb 1396, c. III, s. 87.

¹⁰⁹ Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevâhir*, II, 207.

¹¹⁰ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrûddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Megâni'l-Ahyâr fî Şerhi Esâmi Ricâli Meâni'l-âsâr*, Thk. Muhammed Hasan İsmail, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrût 1427/2006, c. III, s. 190.

¹¹¹ Ebûbekr Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-Kudât*, Thk. Abdulaziz Mustafa el-Merâġî, el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kübrâ, 1366/1947, III, 191.

¹¹² Nitekim rivâyet edildiğine göre Ğassân fukahâdan oluşan cemaatini toplar, fukahâ huzurunda Hz. Ali'nin efdaliyeti konusunda haddini aşan Salim isimli şahsı koğuşturur ve şahitler onun aleyhinde şahitlik yapar. Fukahâ içerisinde Abbasiler olduğu gibi Tâlibiyyûn'dan fakihler de vardır. Ğassân fakihlere sanık hakkında ne karar vereceklerini sorar. Hazır bulunan fakihlerden Kutnâ b. Alâ “ *onu öldür, günahı boynuma.*” der. Velid b. Hammâd ise “ *onun Ali hakkında söylediği söz peygamber(a.s)'e inaden söylediği sözdür. Cezası ölümdür.*” der. Yahya b. Abdilhamit ise Salim'e yönelerek “ *senin hakkında Hz. Ali ile ilgili söylediğin iddialar Ebûbekir, Osman, Ömer hakkında denseydi ne derdin?*” diye sorunca, sanık “ *aynı şeyleri...*” der. Yahya da “ *senin cezanı öldürülüp cesedinin yakılmasıdır.*” der. Salim kadı Ğassân'a dönerek “ *Allah kadıyı ıslah etsin. Bizim vacip kılmadığımızı o kendine vacip kılar. Zira Allah; Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali'yi aynı kefeye koymuştur, eşit saymıştır. Fazilet hepsine aittir.*” der. Abbasilerin sözcüsü Ya'kûb b. Musa b. İsa da “ *fazilet bu dördüne de olsa biz onlar daha faziletli(efdal)dir. diyoruz.*” diye cevap verir. Bu cevaba itiraz gecikmez ve talibiyyûn müntesibi, fakih Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin “ *senin bu iddianı kabul etmiyoruz. Bilakis hayır ve faziletin tümü beni Haşim'e ve bu adama -yani Ali'ye- aittir.*” Der. Bunun üzerine Ğassân yerinden sıçrar ve bakar ki el âlem Salim'in öldürülmesini talep etmek üzere toplanmışlardır. Velid b. Hammâd sanığa “ *Allah sana ve babana lanet etsin. Kendinize yazık ediyor, Bu ve bunun gibi cürümleri işliyorsunuz.*” şeklinde hakaret etmekten de geri durmaz. Bunun üzerine kadı Ğassân yüksek miktarda para karşılığında celde vuran bir kişi tutmuş ve bu celde vuran kişiye iyice acıtmasını emretmiştir. Sanık sopaları yerken orada hazır bulunan halk da “ *Acıt şu kâfiri acıt...*” diye bağırıyormuş. Bu olayı okuyan kadı Ğassân'ın çok acımasız, sert, katı bir mizaca sahip olduğunu haydi haydi anlar. (Vekî, *Ahbâru'l-kudât*, III, 192-193.)

bulunarak¹¹³ onun çok âdil, hakkaniyete riâyet eden biri olduğu algısı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Yine Hicri III. asırda yaşayan Hanefî mezhebi mutezilî Mısır kadısı Muhammed b. Ebi'l-Leys el-Horezmî (ö.235/849) Şâfiî ve Mâlikî mezhebi müntesiplerinin mescitlere girmesini yasaklamıştır.¹¹⁴ Mihneyi reddedenlere karşı beslemiş olduğu kini sosyal hayata da yansıtarak Müslümanların ibadet mahallerine “*Lâ ilâhe illallâh Rabbu'l-Kur'âni'l-Mahlûk/Kur'ân'ı yaratan Rab'ten başka İlâh yoktur.*” yazısını yazdırtmıştır.¹¹⁵ Keza O rivâyet edildiğine göre Halku'l-Kur'ân ideolojisini kabul etmeyen kimselerin kafalarını koltuğunun altına koyup çarşı pazarda gezdirerek ve yüksek sesle “*Kur'ân mahlûktur.*” sloganını attırıştır.¹¹⁶ Hatta Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyip sonradan bu fikirlerinden vazgeçenlere “*işte şimdi doğru yolu buldun.*” denmiştir.¹¹⁷ Yine Ebû'l Leys kendisi hakkında kötü söz söyleyen, mescitlerde bid'ate düştüğünü söyleyen, Ebû'l-Leys'e beddua ettiği iddia edilen İbn Kutâs'ı sırf hapse attirmek için yalancı şahitlerin şahitliklerini kabul ettiği iddia edilmiştir.¹¹⁸ Öte yandan Ehl-i hadîs'in mehdisi diye tabir edebileceğimiz Halife Mütevekkil zamanında yaptıklarının rövanşı oynanmış, Ebû'l-Leys ve evladının mallarına el konulmuş ve bizzat halifenin emri ile saç ve sakalları tıraş edilerek halkın huzurunda merkep üstünde dolaştırılmış ve hapse atılmıştır.¹¹⁹

Yine hicri III. asırda yaşayan Hanefî rey okulu müntesiplerinden Rakka kadısı¹²⁰ Abdurrahman b. İshak b. İbrahim b. Seleme ed-Dabbî (ö. 232/846) Ebû Hanîfe'nin anlayışını benimsiyordu.¹²¹ Halife Me'mûn'un atadığı kadılardan olup uzun süre bu görevde kalmıştır.¹²² İnsanları Kur'ân'ın yaratılmışlığı ideolojisine zorlama konusunda Ahmed b. ebî Duâd'la beraber hareket ediyordu.¹²³ Vâsık döneminde halife hadis ekolü müntesibi olan Ahmed b. Nasr el- Huzâî (ö. 231/845) Kur'ân'ın yaratılmışlığı ve Allah'ın ahirette görülmesi konularında imtihana tabi tutmuş, imtihan neticesinde Abdurrahman b. İshak, Huzâî'nin kanının akıtılmasının helal olduğunu yani öldürülmesi gerektiği yönünde fetva vermiştir.¹²⁴ Abdurrahman b. İshak'ın re'y ekolü müntesibi olduğu, rey ekolünü

¹¹³ Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevâhir*, I, 404.

¹¹⁴ Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb el-Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Thk. Muhammed Hasan İsmail- Ahmet Ferit Mezîdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2003, s. 321.

¹¹⁵ İbn-i Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, Thk. Komisyon, Müessesetu'l-A'lemî, Beyrût 1390/1971, c. V, s.110; Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb el-Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, (Thk.), Muhammed Hasan İsmâil- Ahmet Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, , Beyrût 1424/2003, s.321.

¹¹⁶ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s.323.

¹¹⁷ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s.323.

¹¹⁸ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s.326.

¹¹⁹ Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevâhir*, II, 38-39; İbn-i Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, V, 111.

¹²⁰ Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, Thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Atâ, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1992, c. XI, s. 183.

¹²¹ Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevâhir*, I, 299.

¹²² Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, XI,541.

¹²³ İbn-i Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l Mîzân*, III, 405.

¹²⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 166.

temsil eden te'lifât verdiği rivâyet edilmiştir.¹²⁵ Öte yandan Re'y ekolü müntesipleri, sırf ideolojisi yüzünden muhalif kanadın kanını helal gören mezkûr zatın çok iyi fıkıh bilgisi olduğunu¹²⁶ söylemekle yetinmişlerdir.

Abdullah b. Muhammed el-Halencî (ö.253/867) de Ashâb-ı re'y'den olup Ebû Hanîfe ekolünü savunanlardandır.¹²⁷ O'nun Cehmî olduğu ve Ahmed b. Ebî Duâd'ın baş adamlarından olduğu,¹²⁸ Kur'ân'ın yaratılmışlığı ideolojisine açıktan davet yaptığı¹²⁹ iddia edilmiştir. Hanefî mezhebini çok iyi bildiği, engin ve geniş bir ilim adamı olduğu¹³⁰ söylenen bu zatın yanına hadis ekolünden olduğu bilinen Muhammed b. Muâviye el-Enmâtî'nin eşi gelir. el-Enmâtî'nin Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmediğini ve bu sebeple Kâdî Halencî'den onu boşamasını ister. Kâdî Halencî de kadını eşinden boşar.¹³¹ Artık bağımsız olması beklenen yargı erki aile hayatına bile ideolojik görüşler çerçevesinde müdahale etmektedir.

Amelde hanefî itikatta mutezili, cehmî görüşleriyle öne çıkan Bısr b. Gıyâs el-Merîsî (ö.218/833) hadis ekolü müntesipleri olan müelliflerin cerh ve tadil kitaplarında ilk defa Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü savunan¹³², Ebû Hanîfe'nin dostu ve kıyasa batmış, bid'atçı¹³³ kâfir ve kanı helal öldürülmesi gereken¹³⁴, İrcâ görüşüne sahip¹³⁵, Ashab-ı re'y'in öncülerinden¹³⁶, arkasında namaz kılmanın sahîh olmadığı¹³⁷, hadis bilgisi zayıf¹³⁸, kendisinden rivâyetin caiz olmadığı¹³⁹, "propagandist"¹⁴⁰ biri olarak değerlendirilmiştir. Buna mukabil re'y ekolü müntesipleri tarafından kaleme alınan cerh ve tadil eserlerinde ise Bısr b. Gıyâs; takva ehli, fıkıh ilminde ileri bilgisi olan, zâhid, birçok te'lifâtı olan, Ebû Yusuf'tan birçok meseleyi rivâyet eden, kelim ilminde meşhur,¹⁴¹ sütkardeşi olur

¹²⁵ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, XI,541.

¹²⁶ Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevâhir*, I, 300.

¹²⁷ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, XI, 269.

¹²⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIX, 189.

¹²⁹ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, XI, 269; İbn-i Asâkîr, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 379.

¹³⁰ İbn-i Asâkîr, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 379.

¹³¹ İbn-i Asâkîr, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 379; Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, XI, 269; Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, III, 290.

¹³² Ebû'l Kasım Hibetullah Mansur et-Taberî er-Razi el-Lâlekâî, *Şerhu Usûli'l-İ'tikâd li Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, Thk. Ahmed b. Said b. Hamedân el-Ğâmidi, Dâru't-Taybe, Riyâd 1423/2003, c. III, s. 425.

¹³³ İbn-i Abdilberr, *el-Câmi*, II, 856.

¹³⁴ İbnu'l Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 31.

¹³⁵ Ebû'l Hasen Ali b. Ebî Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim Abdulvâhid eş-Şeybânî İzzuddîn İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût 1997, c. VI, s. 6.

¹³⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVII, 85.

¹³⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVII, 87.

¹³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, VII, 531.

¹³⁹ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, I, 322.

¹⁴⁰ Zehebî, *el-Muğni fi'd Duafâ*, I, 107.

¹⁴¹ Muhyiddin el-Hanefî, *el-Cevâhir*, I, 164; Ebû'l-Adl Zeynuddin (Şerefuddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî, *Tâcu't-Terâcim*, Thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru'l-Kalem, Dîmeşk, 1413/1992, c. I, s. 142; Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Cafer Ebû Abdillâh es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, Âlimu'l-Kutub, Beyrût 1405/1985, s.162.

korkusuyla kendinden on yaş küçük kadınlarla evlenen,¹⁴² muttakî biri olarak değerlendirilmiştir. Bu ve benzeri olaylar ideolojik aidiyetlerin sosyal hayata ve insanlar arası ilişkilere, dönemin telifatına nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır.

Cerh ve tadil kitapları incelendiğinde tarafların sırf mezhebî/ideolojik âidiyetten kaynaklanan psikolojik bir hal altında bazı kavramları kullanarak birbirlerini değerlendirmeye tabi tuttukları görülmektedir. Nitekim bu eserlerde “كان فقيها من أصحاب الرأي/ashâb-ı re'y'den cahil biri”¹⁴³, “أصحاب الرأي/ashâb-ı re'y'den bir fakih idi.”¹⁴⁴, “Merv ehliendir, âlim değildir.”¹⁴⁵, “يَرَى إلا أنه من /إلا أنه من/”¹⁴⁷, “من أهل الكوفة/Kûfe ehliendendi.”¹⁴⁷, “أصحاب الرأي رأي أبي حنيفة/ أصحاب الرأي رأي أبي حنيفة”¹⁴⁶ şeklinde tabirler kullanarak muhalif görüşe sahip biri olduğu ima edilmiştir. Buna mukabil re'y okulu müntesipleri de “من أصحاب الحديث/ashâb-ı hadistendi.”¹⁴⁹ şeklinde kavramlar kullanarak muhalif görüşe sahip olduğu ima edilmiştir.

Sonuç

Temeli Hz. Peygamber (a.s.) dönemine dayalı, bölgesel farklılıklar, kültürel zeminin çeşitliliği, karşılaşılan fikhî olayların karmaşık, kompleks bir yapıya sahip olması Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y şeklinde bir fırkalaşmaya sebep olmuştur. Bu ayırım en başta kendisini göstermese de hicri II. asırda Ebû Hanîfe ve Şâfiî ekseninde kendini hissettirir olmuştur. Hicri III. asra gelindiğinde ise özellikle Mihne olayları ile birlikte Ehl-i hadîs'i sorguya tabi tutan kâdîların itikatta mutezîlî, amelde hanefî olması bu iki fırka arasında ciddi tartışmaların, cedellerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Ehl-i hadîs'in genellikle Hicâz menşeli olması ve buralarda karmaşık fikhî meselelerin yaşanmaması onları nakilciliğe ve nakle aşırı bağımlılığa sevk etmiştir. Buna karşın Ehl-i re'y'in yaşadığı Irak bölgesinin farklı kültürlere, değişik dinlere beşiklik etmesi oldukça karmaşık problemlerin doğmasına yol açmıştır. Özellikle hakkında açık bir nass bulunmayan fikhî olayların yaşanması Ehl-i re'y'in akıl ve re'y'i ön planda tutmasına sebep olmuş ve fıkıh ve hadis usullerini bu ideoloji üzerinden inşa etmeye sevk etmiştir.

Bu şartlar içinde kendini tamamlayan mezkûr iki mezhep, fikhî olayların çözüme kavuşturulmasında haliyle değişik yöntemler kullanmışlardır. Ancak tarafların fikhî problemlerin çözümü için oluşturdukları yöntem değişikliği zamanla mezhebî taassuba sebep olmuş ve muhalif kanadın iddialarını çürütmek için

¹⁴² Şemsuddin ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Dâru'l-Hadis, Kahire 1427/2006, c. VIII, s. 336. Bu sözden kasıt Bısr'ın ne kadar muttakî olduğunu ifade etmektir. Hatta onun takvasını teyit için gece vaktinde şüphe korkusuyla eşiyile cima' yapmadığı da rivâyet edilmiştir.(ez-Zehebî, *Siyer*, c. VIII, s. 336.)

¹⁴³ Ebû Zur'a er-Razi, *Kitâbu'd-Duafâ*, II, 301.

¹⁴⁴ Ebû Zur'a er-Razi, *Kitâbu'd-Duafâ*, II, 548.

¹⁴⁵ Ebû Zur'a er-Razi, *Kitâbu'd-Duafâ*, II, 728.

¹⁴⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, XVII, 79.

¹⁴⁷ İbn-i Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 180.

¹⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, IX, 213.

¹⁴⁹ Takiyyuddin b. Abdulkadir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî, *Tabâkâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Thk. Abdulfettah el-Hulv, Riyâd 1983, c. I, s.57.

dönemin en iyi iletişim aracı ve ideolojik aygıtı olan eser telif etme mekanizması harekete geçirilmiştir. Bu eserlerin muhtevasına bakıldığında özellikle bap başlıkları muhalif tarafın iddialarını çürütme amacına matuf olarak sistematize edildiği müşahede edilmiştir. Dolayısıyla dönem içerisinde her iki mezhep arası yaşanan polemikler yazılı kaynaklarda kendini göstermiştir.

Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y arasında yaşanan polemikler sadece yazılı kaynaklara tesir etmekle kalmamış, tarafların birbirini cerh ve ta'dil etmesine, sosyal/beşerî ilişkilerde de kendini hissettirmiştir. Özellikle yapılan cerh faaliyetlerinde zaman zaman "Ehl-i re'y" kavramı menfî anlamda kullanılmış, "Ehl-i bidat" kavramıyla eşdeğer tutulmuş ve sırf Ebu Hanîfe'nin talebesidir diye güvenilir râvîler listesinden çıkarılmıştır. Hatta muhalif taraflar birbirlerini küfürle itham etmişlerdir.

Mezkûr iki fırkanın cerh ve tadil, tabakât, rical kitapları incelendiğinde muhalif tarafın müntesibi olan râvî acımasızca cerh edilirken kendi mezheplerine müntesip olan râvîler oldukça güvenilir şekilde vafedilmiştir. Râvîler re'y veya hadis eksensiz cerh edilirken hangi kıstasların esas alındığı noktasında inandırıcı bir ölçü bulunmadığı da bir gerçektir. Dolayısıyla cerh ve tadil kitapları incelenirken bu şartlar da göz önünde bulundurulmalı ve râvîler dönemin şartları içerisinde değerlendirilmelidir. Cerh ve tadil âlimleri içerisinde oldukça katı olanlar olduğu gibi çok mütesahil olanlar olduğu unutulmamalıdır. Cerh ve tadil lafızlarının rivayet edildiği nakilleri yapanlar iyice tetkik edilmelidir. Yapılan kişisel eleştiriler ve hatalar umuma yayılmamalıdır.

Kaynakça

ABDÜLMECİT, Abdülmecit Mahmud, *el-İtticâhhâtu'l-Fıkhiyye inde Ashâbi'l-Hadis fi'l-Karni's- Sâlisi'l-Hicrî*, Mektebetu Hanci, Mısır 1399/1979.

ASKALÂNÎ, İbn-i Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, Komisyon (Thk.), Müessesetu'l-A'lemî, Beyrût 1390/1971. İBN CEVZÎ, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Atâ (Thk.), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

AYNÎ, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Megâni'l-Ahyâr fi Şerhi Esâmi Ricâli Meâni'l-âsâr*, Muhammed Hasan İsmail (Thk.), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1427/2006.

BAĞDADÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb, *Târîhu Bağdât*, Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Thk.), Dâru'l- Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1422/2002.

BAĞDÂDÎ, Hatîb, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Riyâd 1417, c. I, s.383.

-*Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, Muhammed Said Hatiboğlu (Thk.), Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, Ankara ts.

BEZZÂR, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî, *Müsned*, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 2009.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *et-Târîhu'l Kebir*, Dâiretu'l-Maârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd ts.

- *Kurretu'l-ayneyn bi Ref'i'l-Yedeyn fi's-Salât*, Ahmed Şerif (Thk.), Dâru'l-Erkâm, Kuveyt 1404/1983.

CESSÂS, Ahmed b. Ali Ebûbekr er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, Vizâratu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, Kuveyt 1414/1994.

CEVZİYYE, İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkûn an Rabbi'l-Alemîn*, Muhammed Abdüsselam İbrahim (Thk.), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1411/1991.

DÂRİMÎ, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed Ebu Hatim el-Bustî, *Sünen-i Dârimî*, Şuayb Arnavut (Thk.), Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1988.

DİMEŞKÎ, Abdulkadir İbn-i Bedrân, *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Thk.), Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1401/1981.

DİHLEVÎ, Ahmed b. Abdirrahim b. eş-Şehîd Vecîhuddin b. Mu'zam b. Mansur Şâh Veliyyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, Seyyid Sâbık (Thk.), Dâru'l-Cil, Beyrût 1426/2005.

DÎNEVERÎ, Ebu Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs*, el-Mektebu'l-İslâmî/Müessesetu'l-İşrâk, Beyrût 1419/1999.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Hadis Sözlüğü, 2017, <http://hadis.diyanet.gov.tr/HadisSozlugu.aspx?Harf=M>, (Erişim Tarihi:08.01.2017).

FAZLURRAHMAN, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, Salih Akdemir(Çev.), Ankara Okulu yay., Ankara 1995.

GAZZÎ, Takiyyuddin b. Abdulkadir et-Temîmî ed-Dârî, *Tabâkâtu's-Seniyye fi Terâcimi'l-Haneftiyye*, Abdulfettah el-Hulv (Thk.), Riyâd 1983.

GÜRLER, Kadir, *Ehl-i Hadîsin Düşünce Yapısı*, Emin Yay., Bursa 2007.

HAMÎS, Muhammed Abdirrahman, *İ'tikâdu Ehli's-Sünne Şerhu Ashâbi'l-Hadîs*, Vizâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye, Riyâd 1419.

HEREVÎ, Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlih*, Abdurrahman Abdülaziz eş-Şibl (Thk.), Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1418/1998.

HUDARÎ, Muhammed, *Târîhu't-Teşri'i'l-İslâmî*, el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kübrâ, VIII. baskı, Mısır, 1387.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, Kemal Yusuf el-Hût (Thk.), Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1409.

İBN HANBEL, Ahmed, *el-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbas (Thk.), Dâru'l-Hânî, Riyâd 1422/2001.

İBN HAYYÂN, Ebûbekr Muhammed b. Halef Vekî' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-Kudât*, Abdülaziz Mustafa el-Merâğî (Thk.), el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kübrâ, 1366/1947.

İBN HİBBÂN, Ebu Hatim Muhammed ed-Dârimî, *el-Mecrûhîn mine'l Muhaddisîn ve'd Duafâ ve'l Metrûkîn*, Muhammed İbrahim Zâyid (Thk.), Dâru'l-Va'y, Haleb 1396.

İBN İMÂD, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, Mahmud Arnavut(Thk.), Dâru İbn-i Kesir, Beyrût 1406/1986.

İBN NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, İbrahim Ramazan (Thk.), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1417/1997.

İBN ZENCÛYE, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî, *el-Emvâl*, Şakir Feyyaz (Thk.), Merkezi Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyâd 1406/1986.

İBN-İ ASÂKİR, Ebu'l Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah, *Târîhu Dimaşk*, Dâru'l Fikr, 1415/1995.

İBNU'L-ESÎR, Ebû'l Hasen Ali b. Ebî Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim Abdolvâhid eş-Şeybânî İzzuddîn el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Ömer Abdüsselam Tedmûrî (Thk.), Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrût 1997.

KÂSİM B. KUTLUBOĞA, Ebü'l-Adl Zeynuddin (Şerefuddîn) b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, *Tâcu't-Terâcim*, Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Thk.), Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1413/1992.

KASIM B. SELLÂM, Ebû Ubeyd, *et-Tuhûr*, Hasan Mahmud Selman (Thk.), Mektebetu's-Sahâbe, Cidde 1414/1994.

KEHHÂLE, Ömer b. Rızâ b. Muhammed Râğıb b. Abdulğani, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Mektebetu'l-Müsennâ, Beyrût ts.

KEVSERÎ, Muhammed Zahid, *Fıkhu Ehli'l-İrâk ve Hadîsuhum*, Abdulfettah Ebû Ğudde (Thk.), Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, Kâhire 2002.

KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Muhammed Hasan İsmail- Ahmet Ferit Mezîdî (Thk.), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2003.

KURTUBÎ, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlihi*, Ebû'l Eşyâl ez-Züheyri (Thk.), Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Riyâd 1414/1994.

KUŞEYRÎ, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî (Nşr.), Medine 1404/1984.

LÂLEKÂÎ, Ebû'l Kasım Hibetullah Mansur et-Taberî er-Razi, *Şerhu Usûli'l-İ'tikâd li Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, Ahmed b. Said b. Hamedân el-Ġâmidi (Thk.), Dâru't-Taybe, Riyâd 1423/2003.

MAKDÎSÎ, Ebû'l-Fazl İbnu'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Ali eş-Şeybânî, *Zahîretü'l-Huffâz el-Muharrac ale'l-Hurûf ve'l-Elfâz*, Dâru's-Selef, Riyâd 1416/1996.

MERVEZÎ, İshak b. Mansur b. Behram Ebî Ya'kûb, *Mesâil Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhaveyh*, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, Medine 1425/2002.

MİZZÎ, Cemâluddin Ebû'l Haccâc Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, Süheyl Zekkâr (Nşr.), Beyrût 1414/1994.

MUHYİDDİN EL-HANEFÎ, Abdulkadir b. Muhammed b. Nasrullah el-Kureşî *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabâkâti'l-Hanefiyye*, Mîr Muhammed Kütübhâne-i Merkez-i İlmü Edeb (Nşr.), Karaçî, ts.

NAZLIGÜL, Habib, *İmam eş-Şâfiî'nin Hadis Kültürümüzdeki Yeri*, Ankara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkûn*, Mahmud İbrahim Zâyid (Thk.), Dâru'l-Va'y, Halep 1396.

-*Mecmûatu Resâil fî Ulûmi'l-Hadis*, Cemil Ali Hasan (Thk.), Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût 1985.

ÖZEN, Şükrü, "İsa b. Ebân", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2006.

ÖZPINAR, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013, s.70.

PAÇACI, İbrahim *Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, http://www.ibrahimpacaci.com.tr/index.php/fikih-terimleri-sozlugu/165-h/#_Toc451680152, Erişim tarihi: 03/07/2017.

RÂZÎ, Ebû Zür'a Ubeydullah b. Abdilkerîm b. Yezîd, *Kitâbu'd-Duafâ*, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî (Nşr.), Medine 1402/1982.

SAYMERÎ, Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Cafer Ebû Abdillâh *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, Âlimu'l Kutub, Beyrût 1405/1985.

SEVGİLİ, Hamit, "Buhârî'nin "Kâle Ba'du'n-Nâs" İfadesi ile İlgili Tartışmalar ve Bu İfadenin Yer Aldığı Konular, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016, cilt: III, ss. 31-64.

SİCİSTÂNÎ, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî, *Mesâil İmâm Ahmed*, Mektebetu İbn Teymiyye, Mısır 1420/1999.

ŞÂTİBÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, *el-İ'tisâm*, Muhammed Abdirrahman eş-Şakîr-Sa'd b. Abdillâh Âl-ı Hamîd-Hişâm b. İsmail es-Sînî (Thk.), Dâr-u İbni'l-Cevzî, Riyâd, 1429/2008.

ŞEHRİSTANÎ, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebibekr b Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, Müessesetu'l Halebî, Kâhire ts.

ŞEYBÂNÎ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Mervezî, *Mesâil Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Abdillâh*, Züheyr Şâvîş (Thk.), Mektebetu'l-İslâmî, Beyrût 1401/1981.

ŞEYBÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad, *el-Mehâric fî'l-Hiyel*, Mektebetu's- Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 1419/1999.

- *el-Hücce alâ Ehl-i'l-Medine*, Mehdi Hasan el-Geylânî el-Kâdiri (Thk.), Âlimu'l-Kütüb, Beyrût 1403.

ŞEYBÂNÎ, Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *es-Sünne*, Dâru İbn-i Kayyim, 1406/1986.

TABERÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemu'l-Kebîr*, Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî (Thk.), Mektebetu İbn-i Teymiyye, Kahire 1415/1994.

UKBERÎ, Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Batta, *İbtâlu'l-Hiyel*, Züheyr Çâvûş (Thk.), el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût 1403.

- *el-İbânetu'l-Kübrâ*, Rıza Muti Osman Esyûbî-Yusuf Vâbil (Thk.), Dâru'r-Râye, Riyâd 1415/1994.

UYAR, Ahmet "Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y Ekolleri)", *Bilimname: Düşünce Platformu*, İstanbul 2004/2, cilt: II, sy: 5.

ÜNAL, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yay., Ankara 2012.

WATT, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Ethem Ruhi Fığlalı (Çev.), Ankara 1981.

ZEHEBÎ, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Târîhu'l-İslâm*, Abdüsselam Tedmîrî (Thk.), Dâru'l Kutubi'l Arabî, Beyrût, 1413/1993.

- *el-Muğnî fi'd-Duafâ*, Nureddin Itr (Thk.), ts., c. II, s. 589.

- *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Dâru'l-Hadis, Kahire 1427/2006.

ZİRİKLÎ, Ebû Gays Muhammed Hayruddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimeşkî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Mellâyîn, 2002.